Міжрегіональна Академія управління персоналом
Міжнародна Кадрова Академія
Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України
Українсько-Азербайджанський інститут
соціальних наук і самоврядування Г. А. Алієва
Духовно-просвітницький Центр імені Святих Апостолів
ГО “Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління”

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА: ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ В ІНТЕРЕСАХ ЛЮДИНИ

Матеріали науково-практичної конференції
м. Київ, МАУП, 19 травня 2016 р.

Київ
ДП “Видавничий дім “Персонал”
2016

Редакційна колегія: *М. Н. Курко* (голова), д-р юрид. наук, проф.
М. Ф. Головатий (заступник голови), д-р політ. наук, проф.
В. М. Воронін (відповідальний редактор), д-р іст. наук
І. П. Бідзюра, д-р політ. наук, проф.
М. Л. Головко, д-р іст. наук, проф.
В. І. Литвиненко, д-р. юрид. наук, доц.
Ю. О. Мєлков, д-р філос. наук
Діонісій Мартишин, прот., д-р богосл. наук
Н. Б. Отрешко, д-р соціол. наук, проф.
Є. О. Романенко, д-р наук з держ. упр., доц.
Ю. П. Сурмін, д-р соціол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.16)

Матеріали подано в авторській редакції.
Відповідальність за зміст та орфографію матеріалів несуть автори.

Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. — К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2016. — 240 с.

У пропонованому збірнику подано статті та тези учасників науково-практичної конференції, що охоплюють широку проблематику ролі Церкви у сучасній Україні та перспективи розвитку державно-церковних відносин.

Для науковців, громадсько-політичних діячів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями державно-церковних відносин.

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2016
© ДП "Видавничий дім "Персонал", 2016

Бисенбаев Ф. К.
Феномен веры как предмет межрелигиозного диалога 125

Бочков П. В.
Краткий обзор новейших разделений в среде реформаторских неканонических юрисдикций в Украине..... 133

прот. Димитрій Гарчук
Катехізація та просвітництво в думках Блаженнішого Митрополита Володимира як фактор культурного збагачення українського суспільства..... 139

Гордієнко М. Г.
Церква перед викликами політичного екстремізму 145

Дікарєв О. І.
Еліта у лабіринті саду божественних пісень: до 500-річчя Іероніма Босха 153

Ковальчук А. Ю.
Конституційно-правові засади забезпечення духовної безпеки України 158

Костюк Т. О.
Політико-правові аспекти встановлення ефективної взаємодії держави, церкви і громадянського суспільства в Україні 161

Кущ Н. В.
Церква як ціннісний орієнтир людини (на прикладі роману "Собор" Олеся Гончара) 166

Медвідь Ф. М.
"Слово про Закон і Благодать" Митрополита Іларіона як визначна пам'ятка християнської думки 169

Нич Т. В.
Християнство і питання нації у релігійно-філософській концепції прот. С. Булгакова..... 188

Пальм Н. Д.
Религиоведение в системе гуманитарного образования украинского государства: проблемы и решения..... 192

Паращевін М. А.
Взаємодія релігійних організацій та держави: очікування і реальність..... 198

Табаков В. З.
Великоболгарские корни украинской христианской государственности 201

Утвенко В. В.
Роль держави в матеріальному забезпеченні православної церкви в Гетьманщині в другій половині XVII ст. 208

Чиркова О. А.
Боротьба за православну Церкву в Україні на межі XVI–XVII століть..... 211

Якухно І. І.
Науково-методологічні та теологічні аспекти співпраці держави і церкви у сфері освіти..... 218

Кобржицький В. В.
Північноамериканський досвід підготовки менеджерів з туризму з урахуванням релігійного чинника (проекція на українські реалії) 226

Петряєв О. С.
Свобода віросповідання перед лицем загроз та викликів ісламізації Європи..... 232

Кметик С. В.
Інноваційний аспект сучасної освіти як фактор суттєвого вдосконалення духовного розвитку особистості..... 236

Ф. М. МЕДВІДЬ
канд. філос. наук, докт. наук в гал. політ., доц., ІП МАУП

М. Ф. ЧОРНА
аспірант, МАУП

"СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ" МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДУМКИ

Завершальний етап формування давньоруської держави вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі припадає на роки князювання Ярослава(1019–1054). Як зазначає О. Бойко "всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира — посилення єдності, централізацію держави, її європеїзацію. Як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем – дружинником, князем – завойовником, скільки князем – будівником, князем – просвітителем" [3, *54*].

Важливою подією державницької ваги у Київській Русі стало висвячення русина Іларіона на митрополита з ініціативи великого київського князя Ярослава. Наставлення русина Ларіона митрополитом Київської Русі в ті часи носило "явно національно-державницький характер" [18, *191*]. "Ймовірно, вважає Р. Іванченко, Ярослав конче потребував підтримки у своїй внутрішній і зовнішній політиці з боку нового ідеологічного центру, на який перетворювалася християнська церква в Києві" [18, *194*].

Іларіон київський з розумінням віднісся до цього і став "речником й ідеологом Ярослава Мудрого, оратором і церковно-політичним діячем, якого можна цілком правомірно назвати першим українським письменником і суспільно-політичним мислителем" [35, *229*].

З прийнятям християнства на Русі виникає літературно-книжна традиція, а значно пізніше — почали функціонувати освітні центри, "в яких об'єднувалися зусилля давньоруських книжників, щодо створення пам'яток писемності. Іларіон сформував Софійський гурток книжників і став першим і головним його представником. Богослови — книжники взяли і поставили собі на службу ту зброю, якою вони добре володіли — це власне Слово. Оскільки "книжником" ставав лише той, хто пізнав глибини Слова. Слова Божого, єдиного у слов'янському світі: для полянів і словенів, для кривичів і мері, для весі і чуді, для хорватів і дулібів, радимичів і в'ятичів — словом для всього того простору, який греки йменували Велика Скуф" [27, *99*]. В. Яременко назвав цих книжників — богословів — "Златословами" та "Златоустами" [39, *11*]. Як зазначає Ф. Бацевич "Слово все-таки стало відображенням боже-

ственного слова — логосу. Слово постає тим знаком, пізнання якого дозволяє наблизитися до Бога. Людське слово, мова загалом для отців східної церкви є таємничим відображенням Боговтілення. Процес тезису, тобто містичного злиття людини з непізнаваним у своїй сутності Богом, починався людським словом і йшов до божественного логоса. Слову надавалася особлива роль посередника між божественним і земним. Слово є знаком духовного, вічного. Отже, у свідомості книжників Давньої Русі роль слова в процесі пізнання світу та символічного і містичного наближення до непізнаваного має важливе значення. Саме це було чинником їх орієнтації на ословлення світу" [1, *184*]. Видатний дослідник української історіографії Раїса Іванченко зазначає, що "ці автори творили теоретично — богословські твори, але всіх їх об'єднувала присутність настійної ідеї про роль і значення особистості в історії, про сутність державницького життя, про велич і драми власного минулого. Вони порівнювали з іншими народами перебіг і плин важливих подій свого народу, своєї держав и, аналізували суспільні процеси власного народу і в такий спосіб виробляли концепційні перспективи цього поступу" [18, *172*].

Раціональні зерна цих ідей та концепцій містилися в проповідях та в релігійно-теологічній літературі. "Дописемна культура, як зазначає В. Бебик, обожнювала Слово, що по суті було обожнюванням комунікації. Після запровадження писемності культ Слова трансформувався в культ книги" [2, *40*]. Загалом бачимо, що Слово, що мовилося до народу в загальноважливих ситуаціях та увійшло в ужиток як своєрідний жанр. У християнизованій Київській Русі мистецтво красномовства розвинулося незвичайно швидко й плідно. "Слово" в Київській Русі розглядалося як вид красномовства, в якому у вишуканій стилістичній формі розповідалося про важливі події, пояснювалися певні моральні принципи. Водночас "словом" стали називати й церковну проповідь.

За формою та значимістю суспільно-політичних ідей "Слово про Закон і Благодать" Іларіона "стало символом золотої епохи Ярослава Мудрого, епохи злету Києво-Руської Подніпровської держави... Адже на той час ніде у Європі не існувало подібної декларації державницького характеру, яка з такою силою й наснагою проповідувала б ідею державницької і людської рівноправності й гідності як у сучасному, так і в майбутньому житті своєї країни. Іларіон став першим вітчизняним мислителем, що заклав у суспільно-політичній думці концепцію значення людської особистості в історії, ролі історії у формуванні світського суспільного світогляду й значення утвердження національної державності" [18, *194*].

"Слово про Закон і Благодать" — перший, уже політичний твір Київського митрополита Іларіона(середина XI ст.), у якому здійснено спробу теоретично обґрунтувати походження незалежної від Візантії і політично, і духовно Київської держави та ідеї сильної княжої влади" [26, *7*].

Митрополит Іларіон добре продумав структуру свого "Слова". У повному заголовку пам'ятки вказується на тричленну його композицію, яка становить три взаємозв'язані та взаємодоповнюючі частини: "Про Закон, Мойсеєм да-

ний, і про Благодать та Істину, в Ісусі Христі втілених, і як Закон відійшов, і як Благодать та Істина всю землю наповнили, і віра на всі народи розпростерлася і до нашого народу руського, і похвала каганові нашому Володимиру, за якого ми охрещені були, і молитва до Бога від усієї землі нашої. Господи, благослови, Отче!" [19, *274*]. Всі три частини "Слова", кожна по-своєму, розробляють єдину патріотичну тему незалежності руського народу, і всі три частини нерозривно зв'язані в один цілий твір. Ясність, співвідношення частин, благородство у вираженні думки — все це робить "Слово про Закон і Благодать" — видатною пам'яткою Київської Русі XI століття.

"Слово", або "повість", як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея "Слова" розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно пов'язані переходи в степенуванні загальної ідеї" [10, *64*]. "Слово..." виголосив Іларіон, пише М. Возняк, ще заки став митрополитом, перед освіченою публікою правдоподібно в Десятинній церкві в день смерті Володимира Великого" [8, *142*]. Його можна розцінювати як державну політичну програму того часу, в якій сформовані основні політичні проблеми Київської Русі. Митрополит Іларіон в своїй пам'ятці "Слово про закон і благодать" підняв актуальні політичні проблеми тогочасної Київської Русі "головною з них — проблема взаємовідносин Київської Русі та Візантійської імперії. Наскрізною ідеєю "Слова про закон і благодать" Іларіона якраз і було доведення рівності Київської Русі з Візантійською імперією" [34, *15*] та обґрунтував погляди на закономірності розвитку історії.

Вперше у вітчизняній політичній теорії Іларіон поставив питання про відповідальність князя, перед підданими. "Іларіон теоретично обґрунтовує, як пише В. Яременко, ідею слави як архетип національної ідеї: слава Руської землі, слава князя як виразника героїки і державотворення, як особистості, що має втілювати ідеал моралі, особистішої совісті, бути зразком для наслідування" [40, *271*]. Сама побудова твору, всі художні засоби спрямовані на розкриття цієї ідеї.

Митрополит Іларіон вирізняє дві доби, що визначають прогресивний поступ людської історії: добу "Старого Заповіту", й добу "Нового Заповіту". Ці дві доби послідовно змінюють одна одну в процесі історичного розвитку. М. Брайчевський писав, що Іларіоном була "створена цікава концепція загальнолюдської історії, що базувалася на неоплатонічній філософській основі. Проектуючи неоплатонічну онтологію в сферу соціального поступу. Іларіон вводить поняття закону і благодаті як двох ступенів озаріння, що визначають головний зміст всесвітньої історії" [4, *171*].

Християнство відкрите для всіх народів і "благодатна віра", яка за милістю Бога дійшла до руського народу, дозволила йому увійти до всесвітньої історії, стати рівноправним членом сім'ї християнських народів. "Стан благодаті ототожнюється з душевним станом людини, вона у певній мірі узгоджується з духовною структурою людини. Людина — духовна істота, Дух — першопри-

чина і першоджерело соціальної спільноти і тому людина відчуває внутрішню потребу у духовному контакті з іншими людьми" [36, *220*]. Цей контакт здійснюється завдяки слову, оскільки "слово насамперед сконцентровується у людині як носій духу у ній, як втілення думки, почуття, стану, поведінки, внутрішніх намірів і спонук" [36, *32*].

В. Бебик підкреслює, що "священі книги усіх релігій є наслідком комунікації пророків з Богом, а саме слово "релігія" в перекладі з латини означає "зв'язок", тобто "комунікація" [2, *40*].

Духовність як внутрішній світ людини могла виникнути тільки з появою нової ідеї. Бог врятував Русь від ідолослужіння, близького до скотського стану, і привів до "світла Розуму" та істини, до життя вічного "ми вже звемося християнами; не позбавленими надії, а з надією на життя вічне" [87, с. 291]. "Ісус Христос, — як писала О. Федик, — послідовно наголошував, що Боже Слово — це одночасно і дар вічного життя" [326, *22*].

Д. Чижевський поділив промову Іларіона на три частини, визначивши, що "перша частина — риторичне, але змістовне та догматично-ґрунтовне протиставлення Старого та Нового Завіту... Протиставлення старого та нового завіту яскраве та риторично по-мистецькі збудоване" [38, *78*].

Іларіон вважає, що рух всесвітньої історії уявляється тут як процес поступового поширення християнства на всі народи світу, що підтверджує М. Брайчевський: "Суть загальнолюдської історії, на думку Іларіона, полягає в поступовому прилученні народів до християнства, звідси випливає принципова рівність усіх народів, що прилучилися до благодаті. Ця теза, явно протиставлялася візантійській теорії про вселенську церкву і державу" [5, *228*]. Саме залучення Русі до християнського світу, на думку Іларіона, й знаменує настання нової доби, доби Благодаті, що починає панувати на просторах землі Руської. З цим пов'язаний надзвичайно важливий для концепції Іларіона висновок про те, що все нове, молоде, те, що пізніше виникло в історії, набуває вищої цінності порівняно з попереднім, більш старим. М.Брайчевський вважає, що саме "виходячи із загальної настанови про значення закону і благодаті в історії людства, Іларіон переходить до головного політичного питання своєї праці — питання про місце Русі у всесвітній історії. Важко знайти у всій середньовічній літературі інший твір, у якому патріотична ідея величі народу знайшла б таке широке і патетичне обґрунтування. Іларіон підкреслює, що ще до християнізації Русь була відома. Особливої слави вона досягла після приєднання до "благодаті". Русь не потребує нічиєї оцінки, не кажучи вже про зверхність; кожне панування в принципі протирічить "благодаті, тобто свободі" [5, *228*].

У першому руському політичному трактаті "Слово про Закон і Благодать" Іларіон поставив важливі політичні проблеми. Як відзначає В. Яременко: "Він формував ідеологію Русі, філософську і суспільно-політичну думку, сприяв виробленню карно-правових норм, стояв біля початків нашого літописання, став першим класиком української літератури епохи Середньовіччя" [40, *269*]. Осмислюючи всесвітню історію та роздумуючи над долею Русі, Іла-

ріон виходив із поділу історичного розвитку людства на два етапи: перший — епоху Старого Заповіту, коли відносини між людьми будувались на принципах рабства, безмежної покори та владарював "закон" (тобто звичаєве право). А раб не має права на себе, ось чому він безсловесний. Саме тому будь - яке поневолення спричиняється до рабства духовного. Другий — епоху Нового Заповіту, коли панують свобода, істина і "благодать". Стан благодаті (як правило він виражається у своєрідних типових висловах: гарно, добре сказано, чудово), що є необхідний для душі.

Благодать — християнське віровчення, що викладено у Новому Завіті Біблії. Іларіон вважає це вчення вищим ступенем розвитку людства, вірою, відкритою для всіх народів. Це дає йому змогу обґрунтувати церковну і політичну незалежність Русі від Візантії, її рівноправність з іншими християнськими країнами. Автор розмірковуючи про сутність хрещення Русі виводить свою теологічну концепцію: для спасіння людства Бог дарував людям через іудейського пророка Моісея закон, що повинен підготувати людей до прийняття благодаті —християнства. "Закон бо предтечею був і слугою благодаті і істини" [40, *275*].

Він регламентував життя і віру не лише одного єврейського народу: "...віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла" [40, *290*].

Порівняння Закону і Благодаті, виступає в розумінні протиставлення двох релігійних вчень, двох світоглядних систем — іудаїзму і християнства. Він підходить до іудаїзму та християнства як до ідеологій, кожна з яких несе в собі конкретну мету та спосіб життя, формує цілеспрямовану політику по відношенню до інших народів. Саме такий підхід до іудаїзму та християнства, який робить Іларіон, це підхід не релігійно — догматичний, а політичний. "Виступ Іларіона проти іудеїв — це виступ проти концепції богообраності одного з народів. Віра в богообраність, в укладання "контракту з Богом", що відсікає всі інші народи — це, по суті, синоніми гордині. Для Іларіона ж головне — довести рівність народів перед Богом, а, отже, і рівність один перед одним" [17, *47–48*]. Питання рівності було для Київської держави досить актуальним, оскільки як Ярослав Мудрий так і Іларіон намагались підкреслити суверенність держави й свого народу, його рівність поряд з іншими відомими цивілізованими народами. Виходячи із Євангелічної сентенції про рівність Бога і Слова, П. Мовчан підкреслює, що "Слово суть Бог... Слово обожнювалось, бо Слово тотожне світові, воно світотворяще" [27, *138*]. Іларіон доводив, що у Бога нема обраного народу, усі народи рівні перед ним. "Цим самим Іларіон фактично стає на національно-державницькі позиції свого народу. І, заявляючи про рівне право усіх народів перед Богом, заперечує право експансії Візантії щодо новонавернених земель ...Христове вчення є загальнолюдським надбанням...і є дане для всього людства і подає усім спасіння", — так коментує цю частину "Слова" відомий український теолог І. Власовський [7, *38*].

З Іларіонової концепції рівності всіх християнських народів значне місце займає ідея рівності Київської Русі поміж інших держав, бо "Руська земля,

що добровільно прийняла християнське віровчення є рівною серед інших, їй не потрібне нічиє верховенство і підпорядкування кому б то не було" [18, *208*]. Іларіон, як великий патріот своєї землі, виводить у своєму творі, мабуть вперше, ідею Руської землі, яка є синонімом слова "Русь" та ствердження величі і єдності "землі Руської". Поняття "Руська земля" отримує у "Слові" і політичне значення. Другою ідеєю "Слова" є державницька ідея. "Передусім Іларіон у "Слові" стверджує, — зазначає Р. Іванченко, — що русини вже мали до цього часу значні державницькі традиції. В їхній державі успішно правив "старий Ігор", та "славний" Святослав. Це вони "мужністю і хоробрістю прославилися в багатьох країнах". І кожен знав про створення великої слов'янської імперії" [18, *198*]. І "Руська земля", в його розумінні, не лише територія, а одночасно і те, що робить його народ самостійним, незалежним серед інших народів. "Тож від самого початку свого утворення, — стверджує Р. Іванченко, — і в IX–XII ст. Руська земля — це чітко визначене ядро Подніпровської держави, де живуть руси, де правлять руські князі, де діє юридичне руське право" [18, *143*]. Ці слова є підтвердженням, в які вкладається як національно-державницька концепція Руської землі, так і правова ідея, яку виводить Іларіон у своєму "Слові". Для підтвердження цієї думки, Іларіон, починаючи свою похвалу Володимиру, підкреслює, що князь Володимир "внук старого Ігоря та син ж славного Святослава, що в часи, коли владарювали, мужністю і хоробрістю, прославилися в багатьох країнах, а перемоги їхні і силу згадують донині і славлять. Не в убогій бо й не невідомій землі владарювали, а в Руській, яку знають і до якої прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі" [40, *296*].

Митрополит Іларіон одним з перших охарактеризував роль та значення князів у суспільному житті. "Князі-лідери, на думку Іларіона, повинні не лише управляти суспільством, а й турбуватись про освіту свого народу. Державці, влада яких спирається на переконання та пояснення своїх дій народові, є успішнішими, ніж державці, які правлять на засадах сили. Погляди Іларіона свідчать про те, що еліта розуміється ним виключно як особи, які мають високі моральні якості й покликані приносити благо своєму народові. Цей підхід притаманний ціннісному розумінню політичної еліти" [25, *137*].

Важливу роль у державній концепції Іларіона відіграє державний центр. Саме таким центром мислитель бачить Київ. Митрополит Іларіон першим ввів інтерпретацію слова "Русь" у широкому розумінні як держави, центром якої був Київ. В уяві Іларіона Київ має призначення як міста святого на цій землі. Київ — святий город великої святої Київської землі. Київ став не лише адміністративним, а передусім духовним центром, що і залишився впродовж всієї історії Київської Русі. Осмислюючи методологічні засади концепції формування менталітету українського народу, його політичної культури значну роль відіграв образ святого Києва.

В. Бебик, вказуючи на формування двох основних підходів до тлумачення політичної культури, виділяє суб'єктивний зміст політики, що включає в себе сукупність духовних явищ і символів, тоді як суб'єктивний ракурс по-

літики, характеризується виявом нормативних вимог, сукупністю типових зразків поведінки та способом політичної діяльності. Опираючись на ці підходи, можна визначити у "Слові про Закон і Благодать" їх окремі положення. По-перше, це — політичний символ Києва, який являє собою "умовний образ важливих політичних ідеалів, ефективний засіб їх пропаганди і затвердження, це знак, що виконує комунікативну функцію між особистістю і владою" [29, *23*].

І саме ця ідеологія величі й святої нашої столиці й усієї землі стала одним із чинників перетворення Києво-руської держави — в Україну, яка сформувалась на території Києво-руської держави і як завжди ідентифікувала себе з її духовною і політичною культурою.

Підтримуючи думку про сутність формування національного менталітету українського народу. Р. Іванченко додає, що "древні, вірування, обряди, звичаї, традиції мирно вживалися із християнським світоглядом, створивши своєрідний тип світосприймання у східних слов'ян — двовір'я, коли християнство почало пристосовуватись до традиційних уявлень і культів і разом з ними творити новий національний менталітет українців" [18, *214*]. Методологічний підхід, що містить богословський зміст і світський зміст у "Слові" підсумовує В. Яременко у передмові до перекладу "Слова": "Складником національної ідеї вже виступає й ідея православної віри — як ідея національна, державотворча, культурологічна" [40, *271*].

В державній концепції Іларіона чинне місце займає ідея успадкування княжої влади та відповідальності князів перед Богом та перед своїми підданими. Поряд з ідеєю спадковості княжої влади, Іларіон у своєму "Слові" ставить поряд ідею правової діяльності князя. Влада князя у Київській Русі була великою, але не безмежною. Іларіон вважає, що князь повинен здійснювати свою владу лише в рамках закону, в основі його діяній повинна лежати лише справедливість і ні в коїм разі не князівське свавілля "без блазна же богом дані йому люди управивши" О. Салтовський стверджує, що Іларіон вказав на правову основу діяльності князя: "Істинний правитель повинен не лише сам бути справедливим, але й слідкувати за дотриманням закону, правосуддя здійснювати на його основі і бути милостивим — "мало казни, много милуй" [34, *19*]. Обов'язком князя мислитель вважав не ведення агресивних війн, а захист своєї Вітчизни. Іларіон у своєму маніфесті намітив зовнішньополітичну концепцію Русі, в якій головним завданням князя вважав забезпечення миру для своєї землі. Мислитель ввів поняття "грози", що означало — зовнішньої агресії, загрози для Вітчизни.

"В ранньому середньовіччі теологічні й правові категорії були неподільними, а закон тлумачився як боже веління, підкреслює Ф. Кирилюк, то Іларіон проголошує, що закон є зовнішнім обмежувачем поведінки людини в суспільному бутті, а істина є розкриття людини у високому моральному стані.

Слід звернути увагу ще на один важливий аспект цього документа: обстоювання рівноправності всіх християнських народів, настав час рівності всіх перед Богом. Важливим джерелом дослідження права, політико-правових

відносин є судово-правові чинники того часу, що збереглися до наших днів" [30, *74*]. Іларіон виводить важливу політико-правову ідею "Слова" — це ідея про князя як охоронця православної віри. Згідно цієї концепції, князь повинен добре знати Христове вчення і служити опорою Святої церкви, чим і пояснюється проблема співвідношення світської влади і церковної. Професор О. Лейстер підкреслює: "Ця проблема була однією з головних в політичній і правовій ідеології Київської Русі" [22, *117*].

Іларіон, звертаючись до князя Володимира, як до "учителя нашого й наставника" підкреслює тим самим дві важливі якості князя: князя як глави держави та князя як духовного пастира свого народу. Іларіон усвідомлює той факт, що Володимир успішно здійснив хрещення Русі, дякуючи тому, що він був носієм верховної державної влади. Саме Володимир "єдиновладцем став землі своєї" і "управляв землею своєю правдою, мужністю й розумом". Бо саме він першим "в Христа охрестився, в Христа зодягнувся й вийшов з купелі обілений, став сином нетління, сином воскресіння" [19, *302*]. Р. Іванченко стверджує "Київська Русь мала свого християнського наставника — князя Володимира, який став "єдиновладцем" своєї землі, хрестився сам і хрестив увесь народ свій. Тож його держава рівна всім іншим великим державам, рівна вона є і могутній Східно-Римській імперії Візантії" [18, *204*]. Християнський гуманізм приніс милосердя й доброту в князівський стиль правління. Релігійна свідомість породжує доброту, християнську любов, яка ґрунтується на беззсковості, на потлумленні гордині та самолюбства. Іларіон в образ князя Володимира вклав "любов по-християнськи — це значить само офіра в ім'я Бога, себто в ім'я любові до Бога, до віри в нього" [27, *132*]. Іларіон розумів, що сила православної віри заключається в тісному союзі її з державною владою. У цьому розумінні початки нашої державності у княжу добу.

Друга частина "Слова про закон і благодать" — це фактично похвала князю Володимиру, хрестителю Київської Русі. Саме тут митрополит виводить одну із головних ідей "Слова про закон і благодать", яка заключається в патріотичній ідеї незалежності Київської Русі. Саме в "Слові" Іларіон прагнув довести політичну рівність Київської Русі з Візантією. Для посилення цієї аргументації Іларіон підкреслює великий духовний подвиг князя Володимира, дякуючи якому Русь отримала християнство. М. Грушевський зазначає: "В величавих рисах малюється сей новий духовний патрон Русі — "каган" Володимир. На місце епічного героя дружинних пісень і повістей, так добре звісного сучасному поколінню, автор малює новий образ Володимира, як лицаря Духа і довершене ним діло" [10, *66*]. Іларіон називає Володимира "каганом", яке було рівнозначне титулу римлян "імператор" та "цезар". "Цей каган наш Володимир, славний од славних народжений, благородний од благородних... І будучи єдиновладцем землі своєї підгорнув під себе навколишні землі" [19, *296*]. Далі Іларіон зазначає "По всій землі цій, і церкви Христові поставив, і служителів Йому ввів. Подібно великого Костянтина! Рівний розумом, рівний христолюбністю, рівний пошануванням до служителів Його" [19, *302*]. Цими словами Іларіон хоче підкреслити схожість елітного по-

ходження та дій князя Володимира Хрестителя з видатним візантійським імператором Костянтином, який запровадив у своїй державі християнство. За словами Нестора і князь Володимир взяв хрещення від Константинополя і приніс християнство у Київську Русь. Саме тому Бог поставив і князя Володимира і імператора Костянтина на один рівень, оскільки вони обидва удостоїлись "одної слави і честі на небесах" [35, с. 303]. "Ідейна еволюція, репрезентована у "Слові про закон і благодать" Іларіона Київського, зазначає О. Сліпушко, — виглядає так: від рівності усіх християнських народів до рівності Київської Русі поміж іншими державами і народами" [18, *229*]. Саме завдяки цьому Іларіон і обстоював ідею рівності всіх народів, та виступав проти гегемоністських посягань Візантії. Мислитель висловлював надію на те, що руський народ ніколи не буде поневолений чужинцями, адже Руська земля — могутня і знана держава, "яку знають і до якої прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі".

Іларіон похвалою великому князю Володимиру виражає власне уявлення про ідеального самодержця, характер його влади, відношення його до священнослужителів. Цю думку Іларіона стверджує О. Салтовський: "Мислитель вважає, що саме єдиновладна форма правління є основною запорукою єдності і сили держави, її територіальної цілісності. І сам Володимир є символом могутності і сили держави як для зовнішніх так і для внутрішніх сил" [34, *18*].

До найбільш апофеозного, емоційного уривку урочистої проповіді відносимо слова: "Встань же, чесна голово, із гробу свого встань, струси сон ! Ти на вмер, лише спиш — до спільного усіх устання. Встань, ти не вмер, — не гоже тобі померти , увірувавши в Христа — життя всьому світові. І возрадуйся, і розвеселися! ... Радуйся, учителю наш і наставник благовір'я! Ти у правду зодягнений, міццю підперезаний, В істину взутий, Розумом увінчаний і благодійністю, Як гривною і прикрасами золотими, красуєшся" [85, с. 304]. Ця частина урочистої проповіді є одним із кращих зразків ораторського мистецтва. Саме цю частину твору М. Грушевський назвав "кінцевим покликом, сильним, гучним, як архангелова труба" [10, *68*].

Митрополит Іларіон в однаковій мірі був людиною як словесною, так і релігійною. Йому було присутнє поривання до вищого: "істини", в якій присутнє і Часове, і Вічне, та "Благодаті", яке він здійснив у Слові і через Слово. Ідея звернення до неба, зафіксована у слові, має досить давні корені. Слово як втілення духу уможливлює постійний зв'язок із Богом, якого шукає людина і її слово, звернене до Бога. Це слово підсилює дух, допомагає людині відчувати зв'язок із Богом. Звернення — до Бога дає надію, сподівання на надприродну підтримку, на поновлення сил. Завдяки слову людина одержує Божу підтримку, поновлює своє духовне життя тому, що вона має Всевишнього заступника і проводиря.

Важливе місце в релігійно-церковному житті "займає слово-молитва, що є своєрідною формою діалогу віруючого з Богом. Сила молитовного слова Іларіона заключалась в тому, що у словах його молитви таїлась якась магіч-

на сила, суть якої полягала саме в тому, що вона була таємничою, оскільки "Слово у храмі виступає як засіб спілкування Бога з людьми. Божа благодать нібито особливо присутня під час читання Біблії, проповіді Христа, яка сама по собі є своєрідною формою спілкування Бога з віруючими. При цьому слово священика сприймається як слово, сказане самим Богом, той єдиний інформаційний канал, який поєднує з ним душу віруючого" [31, *155*]. Аналізуючи молитву Іларіона, М. Брайчевський дійшов висновку, що "відстоюючи свій народ від різних спокус, Іларіонова молитва просить захищати його землю від чужинців, "щоб не прозвався город Твій городом невільників, а стадо Твоє — зайдами в землі не своїй... [4, *40*]. Ось чому Іларіон просить Бога — "...Не давай нас у руки чужинців". Випад Іларіона проти "чужинців" був спрямований проти спроб візантійського патріархату підпорядкувати собі "церкви процвітаючі", де "християнство розростається, а Київ величчю увінчаний" [16, *66, 204*]. Іларіонова молитва була надзвичайно популярною у давнину, її часто читали на богослужіннях в церквах у важкі для держави часи.

Оцінюючи таку структуру Іларіонового твору, М. Грушевський писав: "... найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності... і зверхньо формою і обробленням, яке осягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською штукою, що здобувається научанням. Внутрішня ораторська вартість "Слова"", що показує в Іларіоні першорядного природженого оратора..." "Слово" Іларіона вповні бездоганне. З повною ораторською вправою і зручністю зроблено загальний розклад "Слова"; про повне знання ораторства як шкільної науки свідчить оброблення всіх деталів; все чудово вироблено, нема нічого зайвого — і з повним виученим умінням ужиті всі зовнішні ораторські ресурси" [10, *63*]. "Слово про Закон і Благодать", за словами М. Грушевського, — "се наш найраніший літературний твір з ясними слідами часу і місця, який ми маємо", "з культурно-історичного погляду се надзвичайно важний покажчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіціального запровадження християнства на Русі" [10, *62*].

Р. Іванченко підкреслює, що "автор будує своє "Слово" на біблійних переказах та численних цитатах із проповідей різних проповідників та апостолів, даючи свою оцінку як політичним діячам, так і їхнім діянням" [18, *197*].

Г. Дашутін науково обґрунтовує основні концепції Іларіонового "Слова": "У "Слові про Закон І Благодать" дається витримана в релігійному дусі фантастична концепція всесвітньої історії і місця в ній давньоруського народу. Історія розмежовується на два періоди: Старого заповіту і нового заповіту. Період Старого заповіту період богообраності одного, іудейського народу, період підпорядкування законові. Період нового заповіту — період благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його вільно та добровільно. Руський народ обрав християнство у православній формі, а не під впливом Візантії. Тим самим він увійшов у рівноправну сім'ю єдно-

сті і міцності держави ю народів і не потребує нічиєї опіки. Іларіон звеличує князя Володимира Хрестителя, могутню та незалежну Київську державу, обґрунтовує верховенство київських князів над усіма іншими руськими князями" [12, *108*].

В. Яременко стверджує: "Ми розглядаємо пам'ятку як своєрідну державну декларацію, яка проголошує захист язичництва як своєї національної історії та культури, а не релігії, містить похвалу великим київським князям Володимиру і Ярославу, похвалу Києву і всьому народу руському, відображає прагнення до автокефальності, себто цілковитої незалежності від Візантії, а значить, і зародження української національної свідомості в зударі з візантійським ідеологічним засиллям. Складником національної ідеї вже виступає й ідея православної віри — як ідея національна, державотворча, культурологічна" [40, *271*].

Митрополит Іларіон був тим першим книжником, який долучився до розгляду концепції державності. Він, як талановитий оратор назвав свою проповідь "Слово про Закон і Благодать", яким започаткував новий жанр ораторського мистецтва — урочисте красномовство. Риторична компетентність митрополита Іларіона, яка включає в себе свідоме, професійне ставлення до живого Слова — "перла многоцінного" дозволила йому розглядати функціонування слова тогочасного суспільства на рівні "Слово і влада". В епоху Середньовіччя мова виступала центральною ланкою в процесах пізнання. У цій моделі слову відводилася важлива роль у поєднанні "скороминущого (почуття, єство) і вічним (ідея, істота), що поєднує мирський розум з божественним" [1, *184*]. Саме "мова у східних слов'ян завжди мала своїм предметом слово в його співвідношенні з різноманітними аспектами людського буття. Саме слово перетворювалося у її базовий елемент, стаючи основою поширення християнства, освіти, культури, науки, перетворюючись у важливу складову пробудження і підтримки національної самосвідомості" [1, *176*].

Християнська культура, яка прийшла на Русь з Візантії зіткнулася з давньою дохристиянською традицією східних слов'ян. Язичницький світогляд своїми початками сягав у стародавні цивілізації, що процвітали у сиву давнину, на території сучасної України. "Дослідження доводять, — пише Н. Горбач, — що дохристиянський духовний світ наших предків становив собою цілісну обрядово-світоглядну систему" [9, *108*]. Для нової віри потрібні нові люди, які б несли і нові ідеї. Нові ідеї потребували нового слова, слова, яке було б набагато вагоміше та значиміше у своїх зв'язках з новим часом (у порівнянні з часом язичницьким), з політичними і соціальними реаліями, уже відмінними від вчорашніх(язичницьких). На нову мову треба було перекласти нову свідомість — світ створений Богом, Всевишнім: "новое учение, нови мехи, нови язики, новое и соблюдеться, яко же и есть" [19, *289*]. Це відобразив в "Слові про Закон і Благодать" митрополит Іларіон, який вважав релігію важливим чинником національного та державотворчого процесу. І всі церковно — канонічні твори вимагали слова іншого, ніж те, яке функці-

онувало до цього часу: “До того ж і мова наша була гугнявою, бо молилися ідолам, а не Богу своєму і Творцю” [19, *292*].

М.Грушевський зазначає: “Сю нову релігію, новий світогляд і нові форми життя були покликані об’яснити, спопуляризувати і санкціонувати – нові форми мистецтва, особливо творчості словесної... Священні колегії , які або являються органом влади в новім класовім громадянстві, або знаряддям і підпорою влади, можуть вкладати новий зміст, новий релігійний світогляд, нову мораль в релігійний обряд, котрим вони завідують”[10, 77].

Як зазначає П. Мовчан, “слово — резервуар, який наповнюється змістом часу. Слова — це наочне свідоцтво вічності” [27, *34, 78*]. Отже, слово — це час, в якому енергія усного слова накопичувалася віками. У фольклорі слова, які поєднуючись з іншими словами, утворювали контексти, які стали ознаками часу і утворили нові жанри, в яких “кожне покоління знаходить своє і бере те, чого вимагає певний час: слово, формовираження, зміст, духовні цінності, моральну чистоту” [27, *50*]. М. Максимович у своїй праці “История древней русской словесности” заклав основу вивчення історію словесності в його тісному зв’язку з фольклором, оскільки фольклор постійно збагачувався новими темами, новими формами, в яких слово було звітом людини про світ і про себе. Фольклорні твори відігравали велику роль у духовному розвитку народу, в яких знаходили відображення історія, побут, культура, естетика українського народу. Національна культура творилася в тісному зв’язку словесності з фольклором та при активній діяльності простого народу та його ролі у творенні національної культури. “І фольклор, і писемна література в Київській Русі служили виразниками патріотичних, просвітницьких настроїв, виражалися передовими митцями того часу” [24, *42*], зазначає М. Корпанюк. “Фольклор став своєрідним генетичним кодом національних культур, який зберігає унікально — своєрідне від безликості, від “універсалізації”, — таке своєрідне визначення дав П. Мовчан. Все це здійснювалося завдяки усному старому слову. “Старе слово інакше тлумачило світ, — пише П. Мовчан, — час там не існував, там був лише замкнений цикл зміни пір року. Творчість давніх часів була поза часом. Давнє (язичницьке) усне слово не було увінчане на пергаменті. Воно жило у світі людського голосу і слуху. Усне слово язичницьке(те, що на язиці) — не стає ні свідоцтвом, ані вироком. Воно розчиняється у просторі” [27, *97*]. “Сам Грушевський доходить висновку про те, що фольклор і писемна література — дві стадії й дві форми однієї системи — художньої словесності” [101, с. 26], — пише П. Кононенко. М. Грушевський у вступі до “Історії української літератури” пише: “Література — слово, вжите вперше Ціцероном в значенні літературної, властиво граматичної освіти, знання, з часом набрало значення суми писаних пам’яток: всього написаного, що зісталося від певного часу чи певного народу, чи певної категорії словесної творчості... З другого боку, в обсяг історії літератури, дуже часто вводяться словесні твори не писані, а передані усною традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам” [10, *42*]. М. Грушевський уточнює, що саме він вкладає в поняття словесність: “Коли б ми хотіли зовсім точно означити

завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її "історією української красної словесності". Але "словесність" повелось у нас уживати тільки в приложені до "словесності усної", хоча саме уживання сього слова в такій комбінації показує, що в оце слово "словесність" вкладають поняття всякої словесної творчості — як усної так і писаної, так що "красна словесність" (або "гарна") обіймає властиво всю словесну творчість" [10, *45*].

А як зазначає І. Зарифян "словесністю називали риторику". Е. Курціус підкреслює, що "в античні часи не існувало загальноприйнятої теорії літературної прози та її жанрів. Утім, її й не могло бути, позаяк роль загальної теорії літератури тоді відігравала саме риторика" [13, *82*]. Отже, М. Грушевський не робить поділу між словесністю усною та писемною, а об'єднує їх назвою "красна словесність" або "красномовство". Він заклав концептуальні основи історії української словесності, починаючи з її праоснови — фольклору, який став "генетичною основою специфічних рис української словесності" [10, *31*].

Великий мислитель Іларіон, носій православного християнського світогляду, який мав високий християнський дух сприйняв нове слово, оволодів ним, проник у його суть і зумів витворити філософську категорію слова, створивши прекрасний твір "Слово про Закон і Благодать", який вражає своєю насиченістю та лаконізмом. "Злагода розуму й віри — запорука благодатності слова оратора, який мудро поєднує розум з істинною вірою. Високий рівень філософського узагальнення ролі слова в суспільстві звучить у таких словах: "Смерть та життя — у владі язика" [33, *231*], зазначає Г. Сагач.

Сакральна сутність слова закладена у Святому Письмі: "Споконвіку було Слово, із Богом було Слово, і Слово був Бог. З Богом воно було споконвіку. Ним постало все, і ніщо , що постало, не постало без нього. У ньому було життя, і життя було — світло людей" [14, *113*]. Євангеліст підкреслює, що Слово являє собою духовний інструмент у руках Бога, за допомогою якого було утворено світ і людину у ньому. "Святе Письмо приділяє велику увагу слову, яке є втіленням думки. Думка є невидимою, нетлінною, духовною, але її оболонкою, "одягом", "тілом" виступає звук (вимовлене слово), буква (написане слово)" [33, *229*]. Саме таке розуміння Святого Письма митрополитом Іларіоном і ролі в ньому Слова дало йому можливість розкрити сенс і значення Християнської віри: "Сенс і значення віри, яка надходить через слово, існує у слові, передається через слово, розвивається у слові, живиться словом, була проповідувана Ісусом Христом за допомогою слова, а згодом передана апостолами також через слово" [28, *5*], — пише д-р Іван Ортинський.

Митрополит Іларіон став носієм Божого Слова, як Слова Свободи та Гармонії, на противагу хаосові. Служіння Богові й своїй Батьківщині — це дві абсолютні цінності українського народу, на службу яким Іларіон поставив слово, що формувало фундамент української державності. Як зазначає В. Яременко: "У Платона гармонію творили Розум, Мужність і Розсудливість, а в Іларіона — Благодать, Свобода волі і Совість. Це був вражаючий крок вперед у напрямку до нових культурно-історичних епох, до нашого часу" [40, *273*].

У літературній формі, яку виробили книжники Софійського гуртка, "розрізняють два види проповіді: проста та урочиста. Проста проповідь була розрахована на простих мирян і покликана знайомити їх з основами християнської релігії, правилами моралі та поведінки людини при її взаєминах з іншими людьми у суспільстві. Урочиста проповідь будувалася за принципами високого ораторського мистецтва і призначалася для еліти — князя та його оточення. Яскравим зразком останньої є "Слово про Закон і Благодать" Іларіона" [35, *221*].

Д. Чижевський зазначив: "Його промова про "Закон і Благодать" — блискучий зразок духовного красномовства. Але це власне не проповідь, як "повчання", а радше святкова урочиста промова, що була виголошена навіть не при богослужбі" [38, *78*].

М. Максимович у своїй праці "История древней русской словесности" вказав на основні заслуги письменників-богословів Київської Русі у розвитку української словесності. Він довів, що письменство Київської Русі було переважно духовним і мало релігійне забарвлення. Але і для цих творів було характерно патріотизм та висока громадянськість. Таким представником є митрополит Іларіон, який виступає істинним патріотом своєї землі. Сила патріотичного почуття піднімає Іларіона над поглядами звичайного священнослужителя і робить його виразником національної гордості і державних інтересів свого народу та його землі. Мислителі та письменники київської Русі розробляли тему обґрунтування права Русі на самостійний духовний розвиток. В цьому контексті М. Корпанюк писав, що "у творах Іларіона Київського відверто вбачається домовленість між великими князями та богословами-письменниками русичами про спільні дії щодо відсторонення Візантії від релігійних справ у Русі" [24, *42*].

Другою заслугою письменників М. Максимович вважає просвітницьке спрямування літератури, яке заключається у спільній дії письменників-богословів і руських князів: Іларіона і Ярослава Мудрого, Нестора-літописця і Володимира Мономаха, вбачаючи в ній опору державності і віри. М. Грушевський підтримав М. Максимовича в такій оцінці, доповнивши її ще й роллю риторичного слова. Виходячи з концепції оцінювання М. Максимовичем, М. Грушевський пише, що "твори заслуговують увагу своєю характеристичністю, коли своїм змістом чи формою характеризують словесну творчість свого часу, естетичні вимоги й провідні ідеї громадянства. Інші бувають важкі — історично — своїми впливами на дальший розвій словесної творчості, або на розвій суспільного життя взагалі. Треті, нарешті, звертають на себе увагу своєю високою артистичністю: високим задоволенням, яке вони дають естетичному почуттю, щасливо розв'язуючи своє завдання — передати естетичне почуття творця естетичним настроям слухача(або читача)" [10, *49*].

Митрополит Іларіон, розуміючи необхідність знака і символу в мові, співвідношення думки і слова, приходить до висновку, що слово виникає і живе як поетичний образ. "Кожне слово наскільки сягає наш досвід, неодмінно проходить через той стан, в якому це слово є поетичний твір" [31, *114*].

Пізнаючи світ, називаючи його словом, людина виконує акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище в суспільстві і позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Слова-образи відтворюють властиве народові світобачення, творить картину світу, що її сприймає і що нею живе людина, яка співвідноситься з мовною картиною етноспільноти. Літописець, співставляючи християнську релігію з іудейством, чим і підкреслює велику цінність християнської релігії в історії людства. "Тож християнство в значній мірі стало формувати взаємостосунки у суспільстві, і стало їх соціально-політичною домінантою" [32, *8*]. Слов'янські "книжники", сприйнявши хрещення та ознайомившись з історією інших народів через перекладені твори їхньої літератури, почали аналізувати історію свого народу і водночас замислювалися над історичними проблемами своєї держави. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що прийняття християнства дало можливість перетворити місцеву інтелектуальну еліту на могутній інтелектуальний осередок, "на якому зростав і змінювався державницький світогляд наших пращурів, а отже — і сама наша державність" [18, *170*]. "Ця концепція, — як зазначає П. Кононенко, — національної та загальнолюдської зумовленості характеру й долі Слова робить переворот у свідомості української не лише інтелігенції, а й усієї нації, яка відроджується до історичного самоствердження" [23, *21*].

"Говорячи про національну релігійну проповідь, пише Л. Полюга, кожен неупереджений і хто логічно думає про об'єктивні факти національної історії, розуміє, що мова може йти тільки про ті релігійні корені, які хоч і штучно прерівалися недругами українського народу та української церкви, все ж сягали часів, про які пише Іларіон, часів Володимира, і йшли через українсько-руську митрополію, серед яких була і митрополія Іларіона та всі наступні автокефальні православні митрополії, які вважали себе приналежністю українського народу, його духовності та мови... Якщо ми почнемо торкатися нашої національної релігійної проповіді, то не можемо її не розпочати від митрополита Іларіона, бо саме він утвердив її на нашій українсько-руській національній основі". С. Єфремов писав, що "автор пишається силою та величністю свого рідного краю і його "Слово" дає цікаве свідчення про ту національну свідомість, яка вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу" [15, *84*].

Г. Сагач стверджує: "Слово про Закон і Благодать" Іларіона є твором богословської прози. Цей твір започаткував церковно-богословське красномовство — один із видів церковного красномовства, який має давні традиції, свою історію, видатних майстрів слова, таких як Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Богослов та ін. [33, *235*].

Далі Г. Сагач пише: "Церковно-богословське (гомілетичне) красномовство приділяє значну увагу змісту й формі промови, проповіді, духовної бесіди, зокрема виховується людина в дусі християнської поведінки відносно Бога, ближнього, самого себе, у т. ч. через вишуканість стилю мовлення, його багатство, пишність, ясність, експресивність тощо, а також завдяки зовнішньому виглядові проповідника, священика, який повинен бути благопристойним,

благородним у думках, словах, вчинках, стриманим у руках, не сміятися у храмі, говорити не голосно й не тихо, а відповідно до акустичних характеристик храму, до предмета мовлення тощо" [33, *235*].

Ці та інші поради церковно-богословських ораторів становлять значний інтерес, оскільки є частиною багатої духовної культури народу й усього людства, відкривають допитливому розумові нові грані художньо-ораторського мовлення церкви, важливі аспекти впливу не лише на розум, а й на емоції та волю слухачів, коли виховується довір'я до мовця, бажання поділитися з ним найпотаємнішими думками й почуттями" [33, *124*]. С. Єфремов, визначний дослідник українського письменства писав: "Слово" відзначається високим настроєм, гарним і обробленим стилем, багатством на образи, порівняння на біблійну символіку, щирість тону й почуття не дає йому перейти в порожню буфонаду і ставить його вряд помітних зразків ораторського мистецтва" [15, *84*].

Михайло Возняк писав, що "штуку красномовства опанував Іларіон блискуче" [8, *196*]. Про високу риторичну майстерність Іларіона, його знання риторики і власний художній стиль свідчить такий мовний матеріал: ... спершу закон, а потім благодать, спершу тінь, а потім істина. Дослідники риторичної спадщини Іларіона у його "Слові" виділяють: яскраву образність, емоційність, надзвичайну мелодійність, логічну стрункість. "Слово" Іларіона складене високим експресивним стилем, густо орнаментоване стилістичними засобами. Протиставлення Старого і Нового Завітів виразилося через антитези образів: Старий Завіт — місяць, Новий Завіт — сонце, Старий Завіт — тінь, Новий Завіт — світло.

"Оригінальним твором, — назвав Л. Полюга, — твір митрополита Іларіона "Слово про Закон і Благодать", що є його промовою-проповіддю. Цей твір відзначається високим літературним достоїнством, що і повинно бути чи не найосновнішим в релігійний проповіді". Митрополит Іларіон зіграв визначну роль у становленні політичного та юридичного красномовства Київської Русі.

За своїми ораторськими даними він, як відзначав М. Грушевський, перевершує навіть візантійську школу і виходить на світовий рівень майстерності: "автор "Закона і благодаті" могутньо злітає над сим пересічним риторизмом як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи сі засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни — Русі і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги, — він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторюється більше і зістається вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової" [11, *62*].

"Слово про Закон і Благодать" — це своєрідна державна декларація України-Русі. Автор твору Іларіон — перший русин, котрий став митрополитом Київської Русі, речник й ідеолог Ярослава Мудрого, оратор і церковно-політичний діяч. Не можна не погодитися зі словами Л. Полюги: "Національне самовиявлення у творі має чітко виражену основу. Промова побудована так, що ніби вона не виголошується наставником, а рядовою особою, яка пред-

ставляє освічених і талановитих своїх соратників, настрої "людей сього покоління, людей місцевих, бо те, як автор говорить про Русь, про руський нарід, про його минувшину, не лишає сумніву, що пише се русин".

І. Франко констатував, що "ідея національної самостійності більше чи менше ясно просвічувала нашим чільним письменникам, починаючи від митрополита Іларіона" [37, *63*].

Отже, основними політико-правовими проблемами, які були підняті в "Слові", є: ідея єдинодержавності, законність походження та реалізації владних повноважень, моральний облік великого князя, відповідальність за керівництво державою, філософська категорія слова, мирний курс зовнішньої політики та глибока мудрість, союз світської і духовної влади, роль закону, точність і стислість викладу свідчать про появу нового, живомовного начала у вітчизняній риториці. Митрополит Іларіон в "Слові про Закон і Благодать" визначив такі основні політико-правові ідеї: 1). У першій частині "Слова" йдеться про Закон і Благодать, що протиставляються один одному. Іларіон розмежовує історіє на два періоди: Старого заповіту і Нового заповіту. Період Старого заповіту — період богообраності одного іудейського народу, період підпорядкування законові, в який вкладено зміст вузьнаціональної правової норми. Період Нового заповіту — період благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його вільно та добровільно. І саме Новим заповітом людство врятується від ворожнечі і взаємознищення. За Іларіоном законослухняність, моральність поведінки — це шлях до пізнання благодаті і істини. Руський народ обрав християнство і перейшов від рабства до свободи, замінив закон благодаттю й істиною. Християнство ж покликано служити всім народам землі. 2). Іларіон відстоює ідею рівноправності всіх народів. "Благодатна віра", яка за милістю Бога дійшла до руського народу, дозволила йому увійти до всесвітньої історії, стати рівноправним членом сім'ї християнських народів. Розвивав положення, що "благодать" дарована всьому світу, і тому не може бути окремих богообраних народів, до яких зараховували себе візантійці. Обстоював ідею рівності всіх народів, виступав проти гегемоністських посягань Візантії та висловлював надію, що руський народ ніколи не буде поневолений чужинцями. Руська земля — могутня і знана держава, "яку знають і до якої прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі". 3). Автор "Слова" прославляє князя Володимира — хрестителя Русі. Він вказує на основні благотворні наслідки прийняття християнства: по-перше, ствердження християнської рівності людей; по-друге, єдність "благовір'я" із владою, її силою. Християнство як державна релігія стало об'єднуючим елементом племен, що входили до Київської Русі, а також зміцнювало авторитет князя. 4). Митрополит Іларіон стверджує ідею єдинодержавності, яка включає в себе законність влади великого князя та шляхетність його походження. Мислитель вирішує гостре питання того часу про пріоритет влади в державі. Єдиновладдя повинно служити опорою християнської віри, що в свою чергу, нерозлучна з єдиновладдям. Автор "Слова" прирівнює князя Володимира до римського імператора Костянтина, який підписав союз між владою і церквою.

Іларіон захищає ідею єдинодержавності як гаранта єдності і міцності держави, її територіальної цілісності. Давньоруський мислитель дає відповідь на актуальні політичні питання щодо відповідальності князя перед Богом і перед людьми, про забезпечення миру у державі і хороше управління. Рядки "Слова" звучать тут як головні пункти політичної програми для київських князів.

Література

1. *Бацевич Ф. С.* Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підручник. — К.: ВЦ "Академія", 2008. — 240 с.
2. *Бебик В. М.* Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технологія, техніка паблік рилейшнз: монографія. — К.: МАУП, 2005. — 440 с.
3. *Бойко О. Д.* Історія України: посібник. — К.: Академвидав, 2003. — 656 с.
4. *Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — 262 с.
5. *Брайчевський М. Ю.* Вибране. — К.: Вид-во ім- Олени Теліги, 2009. — Т. 1. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упор., передм., наук. ред. і анотований іменний покажчик Ю. Кухарчука. — 720 с.
6. *Виговський Л., Чорний Л.* Християнський світогляд як засіб розвитку духовних потреб особистості. Історія релігій в Україні // Матеріали IX Міжнар. конф. 11–13 травня 1999 р. — Кн. 1. — Л.: Логос, 1999.
7. *Власовський Іван.* Нарис історії української Православної Церкви. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; К.; Банд-Брук: Українська автокефальна православна церква, 1990. — Т. 1: X-17 ст.
8. *Возняк М. С.* Історія української літератури: у 2 кн.: навч. вид. — 2-ге вид., перероб. — Кн. 1. — Л.: Світ, 1992. — 696 с.
9. *Горбач Н.* Проблема культури світогляду русичів. Історія релігій в Україні // Матеріали IX Міжнар. конф. 11–13 травня 1999 р. — Кн. 1. — Л.: Логос, 1999.
10. *Грушевський М. С.* Історія української літератури: в 6 т. — 9 кн. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — 264 с.
11. *Грушевський М. С.* Історія української літератури: в 6 т. — 9 кн. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2. — 392 с.
12. *Дашутін Г.* Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна. — К.: Академ-Прес. 2006. — 304 с.
13. *Ернст Роберт Курціус.* Європейська література і латинське середньовіччя: пер, з нім. Анатолій Онишко. — Л.: Літопис, 2007. — 752 с.
14. *Євангеліє* від Иоана — Святе Письмо Старого та Нового завіту, 1992.
15. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / худож. оформл. В. М. Штогрина. — К.: Феміна, 1995. — 688 с.
16. *Иванишин В.* Нація, державність, націоналізм. — Дрогобич: Відродження, 1992. — 175 с.
17. *Іванова Л. Г., Іванченко Р. П.* Громадівський рух 60-х рр. XIXст. в Україні: проблеми, ідеологія. — К., 1999. — 126 с.
18. *Іванченко Р.* Державницька ідея давньої Руси-України. — 2-ге вид. — К.: Смолоскип, 2007. — 376 с.
19. *Іларіон* Слово про Закон і Благодать // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть / за ред. В. Яременка. — Кн. 1; упор. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 2002. — 784 с.

20. *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Іст.- реліг. монографія. — К.: АТ "Обереги", 1992. — 424 с.
21. *Історія* держави і права України. Академічний курс: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — 656 с.
22. *История* политических и правовых учений: учебник / под. ред. О. Є. Лейста. — М.: Зерцало, 2000. — 688с.
23. "Історія української літератури" Михайла Грушевського — етап у розвитку наукового літературознавства у кн. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. — 9 кн. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — 392 с.
24. *Корпанюк М.* Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович — дослідник давньоруської літератури). — Черкаси: Брама, вид. Вовчок О. Ю., 2004. — 280 с.
25. *Мандзій Л. С., Дащаківська О. Ю.* Політична еліта: історія та теорія: навч. посібник. — Л.: Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2009. — 365 с.
26. *Михальченко М., Дашутін Г.* Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях // Політичний менеджмент. — № 4 (19). — 2006. — С. 3–9.
27. *Мовчан П. М.* Мова — явище космічне: Есе, літературно-критичні статті. — К.: Просвіта, 1994. — 168 с.
28. *Ординський Іван СДБ.* Хрищення, хрест та харизма України. — Рим; Мюнхен; Фрайбурґ, 1988. — 198 с.
29. *Остапенко М. А.* Політична культура суспільства: навч. посіб. — К.: МАУП, 2008. — 96 с.
30. *Політологія*: історія та методологія / за ред. Ф. М. Кирилюка. — К.: Здоров'я, 2000. — 632 с.
31. *Потебня А.* Из записок по теории словесності. — Харків, 1905. — 610 с.
32. *Реєнт О. П., Лисенко О. П.* Українська національна ідея і християнство. — К.: Богдана, 1997.
33. *Сагач Г. М.* Риторика: навч. посіб. для студентів серед. і вищ. навч. закл. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. — 568 с.
34. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). — К.: ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
35. *Сліпушко О.* Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII століття). — К.: Аконіт. — 398 с.
36. *Федик О.* Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Л.: Місіонер, 2000. — 300с.
37. *Франко І.* Проф. д- р Ол. Колесса в честь Т. Шевченка. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К.: Наук. думка. 1982. — Т. 37. — 680 с.
38. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Худ. оформл. В. М. Штогрина. — Тернопіль: МПП "Презент", за участю ТОВ "Феміна",1994. — 480 с.
39. *Яременко В.* Златоусти, "Златослави" та "Златоструї" України-Русі Епохи Середньовіч (IX – середина XV ст.) В кн. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть / за ред. В. Яременка; упор. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 2002. — Кн. 1. — 784 с.
40. *Яременко В.* Іларіон (Ларіон) Київський. В кн. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть / за ред. В. Яременка; упор. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 2002. — Кн. 1. — 784 с.